

Наталія Зарецька

завідувач Відділу забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій Адміністрації Президента України
ORCID ID: 0000-0002-9566-3493

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВІДНОВЛЕННЯ ТА ПОСТІЗОЛЯЦІЙНОГО СУПРОВОДУ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ПРИМУСОВОЇ ІЗОЛЯЦІЇ (ПОЛОНУ)

В статті обґрунтовується доцільність й необхідність формування та реалізації єдиної державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції. Пропозиції щодо принципів, мети, цілей та завдань такої політики сформульовані з урахуванням досвіду проведення комплексу реінтеграційних та постізоляційних заходів щодо осіб, звільнених з примусової ізоляції 27.12.2017, а також за результатами дослідження проблем та запитів осіб, звільнених з ізоляції, починаючи з 2014 року, аналізу досвіду надання постізоляційної допомоги звільненим та членам їх сімей органами державної та місцевої влади, а також недержавними організаціями. При розробці пропозицій щодо змісту державної політики відновлення і постізоляційного супроводу та напрямків її реалізації враховано досвід організації системи відновлення особового складу сил оборони країн-членів НАТО.

Ключові слова: полон; ізоляція; примусова ізоляція; ізоляція в умовах ворожого оточення; військовополонений; заручник; політичний в'язень; примусово ізолювана особа; особа, звільнена з примусової ізоляції; система відновлення; відновлення особового складу; реінтеграція особового складу; постізоляційні заходи; постізоляційний супровід осіб, звільнених з примусової ізоляції; державна політика відновлення та постізоляційного супроводу; принципи державної політики відновлення та постізоляційного супроводу.

Nataliia Zaretska

Head of the Office of the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants, Presidential Administration of Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-9566-3493

CORE PRINCIPLES OF THE RECOVERY AND POST-ISOLATION SUPPORT PUBLIC POLICY

Recovery, reintegration and post-isolation support for people released from captivity at the territories under the effective control of Russian Federation is a topical challenge for Ukrainian state. The USA and NATO approaches for recovery and reintegration processes were applied during the reintegration and post-isolation support activities focused on returnees released on December, 27, 2017. One part of the reintegration and post-isolation support lessons learned is a Concept of Recovery and Post-Isolation Support Public Policy for Ukraine. The milestones of the Policy Concept are describing in the article.

The reintegration and post-isolation activities for the release of December, 27, 2017 were organized and coordinated by the Office of the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants. It was the first experience of reintegration and post-isolation activities for military personnel and civilian returnees in Ukraine. The reintegration and post-isolation activities were designed as an operational process of providing medical and psychological care to personnel recovered from isolation, and debriefing them for intelligence and lessons learned purposes.

The very intensive hybrid pressure on returnees and reintegration team members has demonstrated clearly the necessity and importance of recovery and post-isolation support public policy and the advisability of planning reintegration and post-isolation activities as a part of the recovery process due to the policy.

All problems of captured and released Ukrainian citizens and their family members could be generalized into three main groups:

- problems related to the protection of human rights, freedoms and lawful interests of captured, isolated and released persons;
- problems related to the physical and mental recovery, rehabilitation and post-isolation adaptation of returnees;
- problems related to threats to national security and national interests of Ukraine.

In addition, the conceptual framework for a unified recovery and post-isolation support public policy was developed. Namely, the policy principles, purpose, strategic goals and tasks were formulated.

Key words: captivity; isolation; forced isolation; isolation in a hostile environment; POW (Prisoner Of War); hostage; political hostage; captured person; returnee; released person; recovery system; personnel recovery; reintegration; PISA (post-isolation activities); post-isolation support; recovery and post-isolation support public policy; principles of recovery and post-isolation support public policy.

Анексія території Криму, окупація окремих районів Донецької та Луганської областей повернули в сучасний суспільно-політичний дискурс поняття полону, заручників, політичних в'язнів. Питання звільнення громадян України, незаконно утримуваних на територіях, що знаходяться під ефективним контролем Російської Федерації або безпосередньо на території РФ, є одним з найчутливіших питань українського політичного порядку денного.

За даними Служби безпеки України, станом на 01.07.2019 всього було знайдено, звільнено незаконно позбавлених волі осіб у районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях 3 тис. 245 осіб, з них – 1575 військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, 70 членів добровольчих батальйонів, 1600 цивільних осіб. Понад сто військовослужбовців та цивільних осіб продовжують утримуватись незаконними збройними формуваннями, при цьому точну кількість таких осіб встановити неможливо, адже вона постійно змінюється в залежності від злочинної волі керівництва квазі-державних утворень та їх кураторів з Російською Федерацією. Однак із впевненістю можна говорити, що ризик бути незаконно позбавленими волі є високим для всього цивільного населення окупованих територій. Крім того, близько семидесяти громадян України стали жертвами політичних переслідувань з боку Росії та були засуджені з політичних мотивів в Російській Федерації та на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим.

Всіх зазначених осіб можна об'єднати єдиним поняттям «особи, які перебували або перебувають у примусовій ізоляції» або «примусово ізольовані особи». Примусова ізоляція є поняттям, яке визначає особливості стану таких осіб, і при аналізі їх ситуації допомагає найкраще врахувати її особливості, поставити їх проблеми та інтереси на перше місце, уникнувши нюансів політичного контексту. Разом з тим, важливо розуміти, що поняття примусово ізольованих осіб поширюється і на військовополонених, і на заручників, і на політичних в'язнів.

Окрім того, актуальність проблеми обумовлена також низкою факторів, насамперед наявністю відповідних пріоритетів державної політики, формалізованих у висловлюваннях Президента України, в діяльності українських політиків та дипломатів на міжнародній арені тощо, а з іншого боку – невідповідністю згаданим пріоритетам чинних механізмів державного управління (реагування) в цій делікатній сфері, недостатністю теоретичних розробок з питань відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції.

Постановка проблеми

Українська держава захищає фундаментальні цінності, закріплені у Конституції України та в законодавстві, – незалежність, територіальну цілісність і суверенітет, гідність, демократію, людину, її права і свободи, верховенство права, забезпечення добробуту, мир та безпеку. В той же час противником з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації використовується широкий спектр інструментів інформаційно-психологічного впливу на суспільство в цілому та на осіб, звільнених з примусової ізоляції зокрема.

Така ситуація передбачає необхідність системного вирішення проблем осіб, які перебувають у примусовій ізоляції або звільнені з неї. Окремим завданням в цьому контексті має бути мінімізація ризиків використання таких осіб в якості інструментів гібридної агресії РФ проти України. З цією метою наша держава має сформулювати та забезпечити реалізацію державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції.

Формулювання та послідовна реалізація стратегічних політичних та управлінських пріоритетів створить умови для посилення позицій нашої держави в переговорному процесі, спрямованому на звільнення громадян України з примусової ізоляції, а також сприятиме зменшенню ризиків та загроз національній безпеці, які мають місце або можуть виникнути як в процесі звільнення ізольованих осіб, так і після їх звільнення з примусової ізоляції. Водночас слід зазначити, що саме системний підхід до формування державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб у поєднанні з принципами багаторівневого управління створять умови для ефективного реагування на політичні, оборонні, безпекові та соціальні виклики, які виникають в контексті звільнення громадян України та їх постізоляційного супроводу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що питання формування державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції, а також дослідження механізмів державного управління, за допомогою яких така політика може бути реалізована, є принципово новим у вітчизняному дослідницькому просторі. Разом з тим, при аналізі цієї міждисциплінарної проблематики важливо враховувати напрацювання вчених, присвячені дослідженню механізмів стратегічного управління забезпеченням національної безпеки, зокрема у кризових та надзвичайних ситуаціях, а також питанням національної стійкості, особливо в контексті формування та реалізації Стратегії національної безпеки держави, які аналізуються в працях В. Горбуліна, А. Семенченка, О. Резнікової [10; 11; 12; 13], інших дослідників. Не менш важливими є дослідження механізмів забезпечення міжвідомчої взаємодії різних рівнів, а також питань багаторівневого та мережевого управління, які висвітлюються в працях багатьох українських вчених, зокрема В. Кампо, В. Бакуменка, С. Давтяна та інших.

Мета

Метою статті є визначення основних проблем, пов'язаних з перебуванням громадян України у примусовій ізоляції та його наслідками, та розробка концептуальних засад єдиної державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції шляхом формулювання її принципів, мети, стратегічних цілей та завдань.

Вклад основного матеріалу

Незворотність Європейського та євроатлантичного курсу України, визначена Конституцією нашої держави [1], створює умови для впровадження у вітчизняну практику роботи з особами, звільненими з примусової ізоляції, відповідних стандартизованих

угод Північноатлантичного альянсу, а також методологічних та методичних підходів, напрацьованих окремими країнами – членами НАТО.

Об'єднаною союзницькою доктриною щодо відновлення особового складу в умовах ворожого оточення (АJP-3.7) [8] дається визначення системи відновлення особового складу, її складових, мети та принципів її організації та функціонування. Також документом визначені архітектура системи відновлення особового складу сил оборони, фази відновлення та відповідна термінологія.

Зокрема, відновлення особового складу (Personnel Recovery) визначається документом як сукупність військових, дипломатичних та цивільних зусиль для забезпечення повернення, відновлення та реінтеграції особового складу, який перебуває в ізоляції [8, с. 22]. При цьому особовим складом в ізоляції визначено військовий або цивільний персонал, який відокремлений від свого підрозділу або організації, що призводить до втрати позитивного та / або процедурного контролю, якого цей персонал може потребувати для забезпечення виживання, ухилення, опору експлуатації, а також для забезпечення повернення на територію, яка перебуває під дружнім контролем [там само].

Реінтеграція особового складу є важливою складовою системи відновлення особового складу [8, с. 27] і визначається як комплекс заходів, спрямований на відновлення військовослужбовців, звільнених з ізоляції, та їх повернення до повноцінного виконання службових обов'язків. У разі, якщо заходи здійснюються щодо цивільної особи, застосовується термін «постізоляційні заходи».

27 грудня 2017 року відбулось звільнення 75 громадян України, які перебували у примусовій ізоляції на території тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей. Вперше в українській практиці щодо осіб, звільнених з примусової ізоляції (полону), було організовано проведення комплексу реінтеграційних та постізоляційних заходів. До проведення цих заходів були залучені співробітники державних органів, які входять до складу сектору безпеки та оборони України, які пройшли спеціальну підготовку. Координація процесу здійснювалась офісом Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій Вадима Свириденка (далі – Уповноважений).

За результатами проведених реінтеграційних та постізоляційних заходів, а також за результатами аналізу проблем та потреб осіб, звільнених з примусової ізоляції протягом 2014–2019 років, аналізу програм та заходів, які реалізуються центральними та місцевими органами влади, діяльності громадських організацій, які займаються проблемами звільнених та членів їхніх сімей, вивчення ризиків та загроз, виявлених в результаті дослідження використання теми звільнених в медійному та суспільно-політичному просторі, було підготовлено пропозиції щодо державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (полону).

При підготовці пропозицій також було проаналізовано та враховано вимоги Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України, Доктрини інформаційної безпеки України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджених від-

повідними рішеннями РНБО та введених в дію Указами Президента України [2; 3; 4; 5], а також основні засади Стратегічної концепції оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору «Активне залучення, сучасна оборона», прийнятої главами держав та урядів в Лісабоні [9], річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018, 2019 та подальші роки, затверджених відповідними Указами Президента України [6; 7].

Проведене дослідження дозволяє виділити такі основні проблеми, пов'язані з перебуванням громадян України у примусовій ізоляції та його наслідками:

- складність визначення реальної кількості осіб, які перебували у примусовій ізоляції внаслідок агресії Російської Федерації;
- відсутність визначення на законодавчому рівні правового статусу осіб, що перебували у примусовій ізоляції, фактичне «змішування» статусів військовополонених та цивільних заручників;
- відсутність реінтеграції як окремої складової/напрямку відновлення особового складу сектору безпеки та оборони, відсутність постізоляційного супроводу звільнених військовослужбовців та цивільних;
- відсутність системного підходу до організації відновлення фізичного та психічного здоров'я осіб, звільнених з примусової ізоляції, а також до організації їх соціального захисту, що виражається, зокрема, у відсутності координації дій центральних та місцевих органів влади, внаслідок чого особи, звільнені з примусової ізоляції, які проживають в різних областях, можуть мати різні можливості щодо отримання соціальної допомоги, що в свою чергу може стимулювати відчуття несправедливості та соціальні невдоволення серед таких осіб та членів їхніх сімей;
- ретравматизація осіб після звільнення з примусової ізоляції, зокрема, через порушення або відсутність етичних норм та правил взаємодії з особами в постізоляційний період, а також через відсутність стандартизації реабілітаційної та психологічної допомоги, яка надається таким особам;
- незадоволений запит осіб, звільнених з примусової ізоляції, на відновлення справедливості;
- відсутність стандартизованих підходів до документування злочинів, адаптованих до норм і стандартів міжнародного права, для представлення достовірної інформації міжнародній спільноті;
- формування завищених очікувань у звільнених осіб, членів їх сімей, зокрема шляхом оприлюднення необґрунтованих або завчасних заяв окремих політиків та/або представників органів державної влади, громадянського суспільства, інших осіб;
- використання осіб, що перебувають у примусовій ізоляції, звільнених з примусової ізоляції, та членів сімей таких осіб у гібридній війні, зокрема, спеціальних інформаційних операціях, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію суспільства та особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань;
- нанесення шкоди національним інтересам України, зокрема, через прямі втрати, які понесли

громадяни України під час та внаслідок перебування у примусовій ізоляції, а також через необхідність додаткових витрат державного та місцевих бюджетів на забезпечення відновлення прав, свобод та здоров'я осіб, які постраждали від примусової ізоляції, розширення програм соціального захисту тощо;

- недостатня міжвідомча та міжсекторальна взаємодія при роботі з особами, які перебувають у примусовій ізоляції, звільнені з неї, та членами сімей таких осіб.

Таким чином, все різноманіття проблем, пов'язаних з перебуванням громадян України у примусовій ізоляції та наслідками такого перебування, можна об'єднати в три основні групи:

1) проблеми, пов'язані з захистом прав, свобод та законних інтересів осіб, які перебувають у примусовій ізоляції, звільнених з примусової ізоляції та членів сімей таких осіб;

2) проблеми, пов'язані з відновленням фізичного та психічного здоров'я звільнених осіб та їх постізоляційною адаптацією, а також проблеми постізоляційної реінтеграції особового складу осіб, що входять до складу сил безпеки і сил оборони;

3) проблеми, пов'язані з загрозами національній безпеці та національним інтересам України, зокрема, через проведення державою-агресором інформаційних та інших операцій з використанням перебування громадян України у примусовій ізоляції, загрози руйнівних інформаційно-психологічних впливів на суспільство та окремих осіб.

Знайдення ефективних відповідей на ці проблемні питання, які стосуються одночасно соціальної, гуманітарної, оборонної та безпекової сфери, можливе виключно за умови впровадження системного підходу не тільки до їх аналізу, а і до організації роботи державних органів над їх вирішенням.

Таким чином, метою державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (далі – державна політика відновлення та постізоляційного супроводу), має бути захист конституційних прав та свобод таких осіб, забезпечення відновлення їх фізичного та психічного здоров'я, а також захист національних інтересів та зміцнення національних безпекових та оборонних спроможностей України.

Державну політику відновлення та постізоляційного супроводу доцільно формувати на таких принципах:

1) захист фундаментальних цінностей, визначених Конституцією та законами України, нормами міжнародного права, забезпечення верховенства права, конституційних прав і свобод людини;

2) об'єктивність та неупередженість при роботі з інформацією щодо перебування осіб у примусовій ізоляції;

3) дотримання етичних принципів, неприпустимість стигматизації при взаємодії з особами, які перебувають в примусовій ізоляції, звільнені з примусової ізоляції та членів сімей таких осіб;

4) чітке розмежування статусів осіб, які потрапили до примусової ізоляції, на комбатантів - осіб, які брали участь у військових діях у складі сил безпеки та оборони, в тому числі у складі добровольчих підрозділів, які є військовополоненими та підпадають під дію

Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, та заручників – захоплених і утримуваних цивільних осіб;

5) забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації з урахуванням необхідності забезпечення захисту українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності України;

6) реалізація принципу справедливості через неминучість відповідальності за незаконну примусову ізоляцію громадян України на непідконтрольних українській владі територіях, територіях інших держав.

Стратегічними цілями Державної політики відновлення та постізоляційного супроводу доцільно визначити такі:

1) захист та забезпечення відновлення прав і свобод осіб, які перебувають у примусовій ізоляції, звільнених з примусової ізоляції та членів сімей таких осіб;

2) створення ефективної системи відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції;

3) розбудова системи захисту національних інтересів та протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам національній безпеці, що виникають внаслідок інформаційної та психологічної експлуатації осіб, які потрапили до примусової ізоляції, звільнені з неї, та членам сімей таких осіб.

Досягнення стратегічних цілей передбачає забезпечення реалізації таких завдань Державної політики відновлення та постізоляційного супроводу:

- створення Єдиного державного реєстру осіб, які перебували у примусовій ізоляції;

- організація системної роботи із виявлення фактів порушення прав людини, негуманного поводження з особами, що перебувають у примусовій ізоляції, створення ефективної системи захисту та відновлення прав і свобод осіб, що перебувають у примусовій ізоляції та звільнених з неї, гармонізованої з нормами та стандартами міжнародного права;

- створення та розбудова системи реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції, зокрема їх забезпечення якісною медичною, реабілітаційною та психологічною допомогою;

- удосконалення системи соціального захисту осіб, звільнених з примусової ізоляції, спрямування її на забезпечення постізоляційної адаптації таких осіб;

- напрацювання національної системи етичних норм та професійних стандартів з метою мінімізації ризиків ретравматизації найбільш чутливих груп населення, зокрема осіб, що перебували в примусовій ізоляції та членів їхніх родин, імплементація кращого світового досвіду в цій сфері;

- розроблення системи виявлення й попередження ризиків та загроз експлуатації осіб, звільнених з примусової ізоляції, та членів сімей таких осіб;

- організація скоординованого на державному

рівні, кваліфікованого, об'єктивного, оперативного інформування українського суспільства та міжнародної спільноти з питань осіб, які перебувають у примусовій ізоляції, звільнених з неї та членів сімей таких осіб;

- аналіз та використання досвіду осіб, звільнених з примусової ізоляції, для посилення обороноздатності країни та протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам;
- налагодження стратегічних комунікацій з країнами-партнерами з питань, пов'язаних з перебуванням осіб у примусовій ізоляції, реінтеграції та постізоляційного супроводу;
- захист національних інтересів України, зокрема, через формування вимог щодо відшкодування країною-агресором, а саме Російською Федерацією, збитків, заподіяних державі та її громадянам діями агресора та підконтрольних йому терористичних угруповань;
- забезпечення ефективної міжвідомчої та міжсекторальної координації і взаємодії з питань осіб, які перебувають у примусовій ізоляції, звільнених з примусової ізоляції та членів сімей таких осіб.

Всі заходи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів, які залучаються до постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції, доцільно здійснювати з урахуванням зазначених принципів та завдань. Такий підхід сприятиме ефективній постізоляційній адаптації звільнених, відновленню їх фізичного і психічного здоров'я та здатності до самозабезпечення з урахуванням об'єктивних можливостей та потреб особи, громади та держави.

Висновки

Україна потребує невідкладного формування та послідовної реалізації державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції. Концепція такої політики має бути затверджена на загальнодержавному рівні. Всі заходи, спрямовані на вирішення проблемних питань цієї категорії осіб (як в сфері державної політики, так і сфері державного управління) мають плануватись та реалізовуватись відповідно до такої концепції.

Проведення реінтеграційних та постізоляційних заходів має бути чітко скоординованим з процесами звільнення осіб з примусової ізоляції, роботою правоохоронних органів, а також діяльністю центральних та місцевих органів виконавчої влади з питань надання різних видів допомоги звільненим особам та членам їхніх сімей, а також членам сімей осіб, які перебувають у примусовій ізоляції. Залучення громадських організацій на етапі проведення реінтеграційних заходів можливе виключно за умови чіткої координації дій громадських організацій з діями команди фахівців, які забезпечують проведення реінтеграційних або постізоляційних заходів.

Національне законодавство з питань осіб, які потрапили до примусової ізоляції, звільнені з неї, має бути невідкладно впорядковане з урахуванням вимог міжнародного гуманітарного права. Зокрема, на законодавчому рівні мають бути визначені статуси таких осіб із обов'язковим розподілом статусів військовополонених (комбатантів) та цивільних осіб.

В статті обґрунтовано агрегацію проблем, пов'язаних з перебуванням громадян України у примусовій ізоляції та його наслідками, в три основні групи: проблеми, пов'язані з захистом прав, свобод та законних інтересів примусово ізолюваних та звільнених осіб; проблеми, пов'язані з відновленням фізичного та психічного здоров'я звільнених осіб та їх постізоляційною адаптацією; проблеми, пов'язані з загрозами національній безпеці та національним інтересам України. Також розроблено концептуальні засади єдиної державної політики відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції, а саме сформульовані її принципи, мета, стратегічні цілі та завдання.

Література.

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. №30. С. 141.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 р. №287/2015. *Урядовий кур'єр*. 29.05.2015. № 95.
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України: Указ Президента України від 24.09.2015 р. №555/2015. *Урядовий кур'єр*. 26.09.2015. № 178.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України: Указ Президента України від 25.02.2017 р. №47/2017. *Урядовий кур'єр*. 28.02.2017. № 38.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 р. №92/2016. *Урядовий кур'єр*. 18.03.2016. № 52.
6. Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік: Указ Президента України від 28.03.2018 р. №89/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/89/2018>.
7. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік: Указ Президента України від 10.04.2019 р. №117/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2019>
8. NATO STANDARD AJP-3.7 .ALLIED JOINT DOCTRINE FOR RECOVERY OF PERSONNEL IN A HOSTILE ENVIRONMENT, EditionA, Version 1. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/511240/20160315-NATO_Pers_Recovery_AJP_3_7.pdf.
9. Активне залучення, сучасна оборона. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору, прийнята главами держав та урядів в Лісабоні 19 листопада 2010 року URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68580.htm.
10. Резнікова О. О. Розробка стратегії національної безпеки з урахуванням принципів національної стійкості. *Стратегічна панорама*. 2018. №2. С. 5–11.
11. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

12. Семенченко А. І. Розробка категорійно-понятійного апарату стратегічного планування з державного управління забезпеченням національної безпеки URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07saiznb.htm>.

13. Семенченко А. І. Механізм стратегічного управління забезпеченням національної безпеки у кризових та надзвичайних ситуаціях. *Стратегічні пріоритети*. 2007. №1.